

Etimológiai jegyzetek

4. Vogul *āγpa* 'Donner'

1. A szóra MATTI LIIMOLA hívta fel a figyelmemet. Az ő utalása nyomán találtam rá a WogVd. IV. kötete (MSFOu. 114) 462–4. lapján. LIIMOLA a szót KANNISTO szótári jegyzeteiből, egy (északi) szoszvai medveének töredékéből ismeri. A szó KANNISTO feljegyzéseiben a medveéneken kívül mindössze egy, ugyancsak szoszvai növénynévben van meg; a szóra más adat nincsen (i. h.).

Az említett énektöredék a következőképpen hangzik:

nānrā šažχ²l mi'ra'ti,   *βā.γη šažχ²l mi'ra'ti,*
nānrā ayupā mi'ra'ti,   *βā.γη ayupā mi'ra'ti¹*

KANNISTO nyelvmestere a sorok jelentéséről csak ennyit adott meg: „крепкая туча гремить”, azaz: 'ein starker Donner rollt' (i. h.).

LIIMOLA (i. h.) az adatközlő szűkszavú közlését kiegészítve a két sort a következő módon fordítja:

'ein starker Donner dröhnt,   ein kräftiger Donner dröhnt,
ein starkes Getöse dröhnt,   ein kräftiges Getöse dröhnt'

LIIMOLA szerint a szó jelentése 'Donner', vagy 'das Donnern, das Dröhnen usw.', amit megerősít a már említett *ayupalōptā* = *šažχ²llōptā* (*lōptā* 'Blatt') növénynév is.²

2. Az újabb forrásokban meglehetősen ritka (Szo.) *āγpa* 'Donner' szó megvan két XVIII. századi kéziratos szójegyzékben: FCsusz. 17: *aūba* : *aūba aui* 'tonitru, гремить'; DSzo. 30: *aube* 'tonitru'.³ A XVIII. sz. derekáról származó adatok közül a felső-csuszovajai a déli, a déli-szoszvai pedig vagy déli; vagy a délivel érintkező nyugati nyelvjárásterületről származik.

Bizonyára az itt tárgyalt szóhoz tartozik AHLQVIST (MSFOu. II, 37) *ōavi*, *ōvānti* 'es donnert' adata is.

3. Az adatok felsorolása után rátérhetünk a régi vogul szók — s egyúttal a szó ősvogul — hangalakja kérdésének a megállapítására. A KANNISTO-féle szoszvai szó *-pā*, a FCsusz.-i *-ba*, a DSzo.-i *-be* eleme kétségkívül képző (vö. LIIMOLA: i. h.). A visszamaradó *ay-*, *aū-*, *au-* tő pedig minden bizonnyal azonos az (AHLQV.) *ōw-*, *ōv-* (?FCsusz. *au-* : vö. *auī*) igetővel.

¹ A két sorra tördelés tőlem származik. — G. J.

² A *šažχ²l* szó 'Donner' jelentésére vonatkozólag l. KANNISTO, WogVok. 71 stb.

³ A forrásrövidítésekre vonatkozólag l. a NyK. LXV, 170. lapján levő jegyzetet.

A (déli) FCSusz., a DSzo. adatok *ü*, *u* betűi, AHLQVIST *v* (? *uv*) jele feltehetőleg *w* hangot jelölnek. A szóban a déli *w*, a szoszvai *γ* alapján kétségtelenül ősvogul *γ-t tehetünk fel, aminek nem mond ellent AHLQVIST (keleti?, nyugati?) adata sem.⁴

Ami a szó magánhangzóját illeti, már nehezebb a helyzet. KANNISTO szoszvai *ayupa* adatának *ā* magánhangzójele kétségtelenül *ā* fonémát jelöl (vö. STEINITZ, WogVok. 25, 33, 263–4). AHLQVIST *ö* (? *ou*) jelének a pontos hangértékére vonatkozólag nincs semmi adatom (az adatok valószínűleg a keleti vagy nyugati nyelvjárásból származnak, vö. MSFOu. VII.). AHLQVIST ugyancsak *ö*-jelet tartalmazó adatai (i. h.) közül figyelemre méltó az *öske* 'Ochs' szó, mely minden valószínűség szerint a FK. *üöskä* (vö. KANNISTO, WogVok. 67) szóval azonos. Az *ö* az (AHLQV.) *önt* ~ *ant* ~ *int* 'Horn' szóban talán *āo*, az *ou* ~ *öv* ~ *au* 'Tür' szóban pedig *ē* (MUNKÁCSI *o*; l. MUNK.—SZIL.) hangot jelöl (vö. STEINITZ, WogVok. 251, 188). AHLQVIST *öske*, *önt* adatai alapján bizvást feltehetjük, hogy az 'es donnert' jelentésű szó *ö*-je valamely labiális jellegű palatális (*ö*, *ä*, *ü*, *äo*, *āo*) hangot jelöl. A FCSusz. és a DSzo. szók *a* betűi alsó nyelvállású hangra vallanak. Ha mindezek után egymás mellé állítjuk a (KANN.) Szo. *ā*, (AHLQV.) *ö*, a FCSusz. és a DSzo. források alsó nyelvállású magánhangzóra utaló jelölését és összevetjük a vogul magánhangzórendszerrel, akkor arra az eredményre jutunk, hogy szavunk ősvogul magánhangzója csak *ā, vagy *ä lehetett (vö. STEINITZ, WogVok. 176 kk., 257 kk.).⁵

Hogy a számbajöhető két hang, az *ā és az *ä közül szavunkban nagyobb valószínűséggel mégis melyiket tehetjük fel, azt nehéz eldönteni. Különösen azért, mert éppen e két hang képviselőjében számtalan átcsapást, magánhangzó-váltakozást ismerünk (vö. STEINITZ, i. h.). A (Szo.) *āypa* szónak a TJ. *mew'l* 'Brust', a TJ. *tew'l* 'voll' stb. (STEINITZ, WogVok. 259) szókkal mutatkozó alaki hasonlósága alapján, mely a 'Brust', a 'voll' stb. szók régi adataiban is megmutatkozik, úgy vélem, hogy a (Szo.) *āypa* szó FCSusz. alakváltozatának az *a*-ja inkább *ε*, mintsem *ā* hangot jelöl. Ez alapján a szóban az ősvogul *ä hangot esetleg valószínűbbnek tartom (l. még alább is).

A vogul szó ősvogul alapjául *äγ- (*? *āγ*-) alakot tehetünk fel, melynek jelentése minden bizonnyal 'es donnert' volt.

4. A vogul *äγ- 'es donnert' szóval etimológiailag összetartozik az osztják (KARJ.—TOIV. 16a) Trj. *öüχ*, *öüχ*, *öüχ* 'ukkonen; Donner', *öüγ*: *öüγ* *məñəm fä'ē* 'ukkosen raiskaama paikka, paikka, jossa ukkonen on tuhojaan tehnyt' szó.

Az osztják szóban levő *üχ*, *üχ* és *üγ* a Trj. *γo* fonéma variánsa (vö. STEINITZ, OstjVok. 117). A Trj. *γo* ősosztják *γ hangra megy vissza (STEINITZ, OstjVok. 118).

Fogós kérdés, hogy mi volt az osztják szó eredeti magánhangzója. KARJALAINEN négy adatában ugyanis háromféle (*ö*, *ö*, *ä*) magánhangzójelölést találunk, melyek még némiképp ellent is mondanak egymásnak. KARJALAINEN *-üχ*, *-üχ*, *-üγ* (a négy adatban ugyancsak háromféle) mással-

⁴ Vö. TJ., TCs. *mew'lam*, AK. *möäyläm* 'ich stecke es ein' ... ÉVag. *müöw* ~ *maw*-, FL., Szo. *mäy*- 'einstecken' (STEINITZ, WogVok. 178); TJ. *tew'l* ... ÉVag. *täw'lä*, FL., Szo. *täyl* 'voll' (STEINITZ, i. h. 259) stb.

⁵ Ha AHLQVIST *ö*-jét *ē* hangnak fogjuk fel (l. az *ou* stb. 'Tür' szót), akkor esetleg ősvogul *ē hangra is gondolhatnánk (vö. STEINITZ, WogVok. 186 kk.). Ez azonban több onból — elsősorban a továbbiakban tárgyalásra kerülő osztják megfelelés miatt — nem valószínű.

hangzójelölése egyértelműleg a mássalhangzót megelőző magánhangzó p a l a t á l i s voltára mutat (vö. STEINITZ, OstjVok. 117). Az adatok között első helyen szereplő (veláris) *ö* magánhangzó tehát minden bizonnyal másodlagos: valamely palatális magánhangzó késői fejleménye (vagy esetleg sajtóhiba). A kétszer is előforduló *ö* hangnak γ_0 előtt nem volna „szabad” állnia (vö. STEINITZ, OstjVok. 94; l. még i. m. 95, különösen a 233. jegyzetben mondottakat).

Meglepő, hogy a szónak milyen nagy az alaki változatossága: a négy adat mindegyike más és más hangalakú. Ennek (valószínűleg a szó ritka előfordulása (? elavultsága), esetleg a (? mítikus) jelentés miatti archaikus jellege lehet az oka. Annyi azonban mindezek mellett is bizonyos, hogy az osztják szó ősi magánhangzója *ö lehetett (vö. STEINITZ, OstjVok. 94, 109, 129 stb.). Ennek alapján a szó ősosztják alakjául *öγ alakot tehetünk fel.

5. A vogul *äγ- 'es donnert' és az osztják *öγ 'Donner' szó összetartozása jelentésánilag kétségtelen. Az 'es donnert' és a 'Donnert' jelentéseltérés ősi 'es donnert ~ Donner' jelentésű ige-névszó feltevésével igen jól magyarázható. A mássalhangzók azonosak. A magánhangzók között a vogul és az osztják szókban némi eltérés mutatkozik, anélkül azonban, hogy ez a két szó egybetartozását a legkisebb mértékben is kétségessé tenné.⁶

5. Magyar *ír* 'Salbe, weich Pflaster'

1. MUNKÁCSI (NyK. XXV, 181) szavunkat a következő vogul szókkal egyeztette: T. *tēr* 'orvosság', K. *tērp* ua. (l. még uő., VNGy. II, 0404: É. *tērpi* 'orvosság', L. *tērp* 'csalétek'). A szó megvan KANNISTO feljegyzéseiben is: (KANN.—LIIM., idézi STEINITZ, WogVok. 218) TJ. *tērpi*, TCs. **tiērp*, AK., KK., FK., P., ÉVag., DVag., KL. *tērp*, Szo. *tērpi* 'Köder'. A vogul szóhoz PAASONEN (OstjWb. 240. l.) nyomán odakapcsolhatjuk még az osztják (KARJ.—TOIV. 1090 ab) DN. *tārap*, (tbsz.) *tārbat* 'нажива; Köder, Lockspeise (für Wild, Fuchse) . . . Kam. *tārap* 'Köder für Fuchse (im Fuchseisen), V. *lērūz* (*lērūät*) 'Köder', Vj. *ēruä* '(an einer offenen Stelle ausgelegter Fuchs- u. a.) Köder', Trj. *ārp* '3 Köder (z. B. Fischgräten)', Ni. *tārap*, Kaz. (ritk.) *ārbī*, O. *lārbi* 'Köder (für Fuchse)', (PAAS.—DONN. 2437) Ko. *tārap* 'Lockspeise', J. *lārpa*, (bszrag. egysz. l. sz.) *lārpām* ua.

PAASONEN (i. h.) a vogul és az osztják szót egybeveti a szanszkrit *trptis* szóval is. Az obi-ugor szók azonban szókezdő fgr. *š, vagy *s hangra mennek vissza (vö. NyH.⁷ 26, 27; STEINITZ, FgrKons. 28 kk., 39; COLLINDER, CompGr. 57—61 stb.), ezért az egyeztetés hangtani szempontból nem valószínű. Az egyeztetés ellen szól a tavidai vogul *p* nélküli alakváltozat is.

⁶ A vogulban ismeretes a szónak (KANN.) Szo. *āymñ*; *ayumñ*; (MUNK.) *āumiñ*, *āumiñ* stb. származéka (vö. KANNISTO—LIIMOLA, WogVd. IV, 463 stb.). Sőt (PÁPAY) *aumiñ*, (REGULY) *āming* alakban a szó megvan az (északi) osztjákban is (i. h.). A vogul szó jelentése kétségtelen '(menny)dörgő', ez jól illik az idézett helyen említett szövegösszefüggésekbe is. A szónak HORVÁTH K. nevéhez fűződő, az *ayi* 'folyik' igéből való származtatásának mind jelentéstani, mind hangtani szempontból súlyos nehézsége van; a 'krank' helentésű szóval pedig szavunk csak alakilag esik egybe. A 'krank' és az 'es donnert' jelentésű szó — téves, alaki hasonlóságon alapuló — azonosítását minden bizonnyal elősegítette az a tény, hogy az *ay*- 'es donnert' alapszó kiszorult a szókincs periferikus részébe (l. fentebb). Az (északi) osztják *aumin* (? *āming*) szó feltehetőleg ugyancsak az ősosztják *öγ- szó származéka). (L. még WogVd. IV, 463—4.)

2. Az obi-ugor szók *-p*, *-pš* eleme denominális névszóképző (vö. LEHTISALO, AblSuff. 243). A vogul szó magánhangzója ősvogul **i* (vö. STEINITZ, WogVok. 218), az osztjáké ősosztják **e* ($\sim *ə$) (vö. STEINITZ, OstjVok. 70) hangra megy vissza.

3. A m. *ír* 'Salbe, weich Pflaster' szóra adataink a XVI. sz. elejétől vannak: (?) a XV–XVI. sz. határáról: *czyabaire* (EtSz.); 1519 körül: *ír* (DebrK.); 1529–1531: *yrrel* (ÉrsK.) stb. A szónak ismeretek még a következő ragozott és képzett alakváltozatai: R. *iratt* (LevT.), *íhrjával* (Szeg.: Aqu.), *írral* (Bal.: CsIsk.; Megy.: 6 Jaj.), *ira* (Tof.: Zsolt.) stb.; N. *ír*, *írja* (Kisújszállás), *irat* (Mezőtúr), *irul* (Tatrag), *irál* 'gyógyít' (Lozsád), *iralás* 'javaslás' (Székesfehérvár) stb.

A m. szó régiségbeli és nyelvjárási adatainak számottevő része a szó eredeti veláris hangrendűségére utal. A m. és az obi-ugor szók hangtanilag csak abban az esetben egyeztethetők egymással, ha a m. szó többeli magánhangzója eredetileg palatális hangrendű volt. Jelentéstani párhuzammal utalhatunk a (FOKOS-FUCHS, SyrjWb. 565) Pr. *l'ekarstvo* 'Arznei, Mittel [Gift um Tiere zu fangen]' szóra.

6. Osztj. *ǰńźár* 'Eck-, Reisszahn des Bären'

1. Az osztják (KARJ.—TOIV. 65a) Ni. *ǰńźár*, Kaz. *ǰńźǰr* 'Eck-, Reisszahn des Bären', O. *ǰńźár* 'hinten am Gürtel getragener Bärenzahn' szót az eddigi szófejtő irodalom a m a g y. *agyar* 'Hauer, Hauzahn, Stosszahn', a v o g. (KANNISTO, WogVok. 82) TJ., TCS. *ǰń. bšǰr*, AK., FK. *ǰńšǰr*, KK. *ǰńšǰr*, P. *ǰńšǰr*, ÉVag. *ǰńšǰr*, FL. *ǰńšǰr*, Szo. *ǰńšǰr* 'Hauzahn'; a z ü r j. (WIED.) *vodzir* 'Hauer, Hauzahn, Schneidezahn', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Pr. *vođzir* 'Eckzahn (Augenzahn); Hauzahn, Hauer'; a v o t j. (WICHM.) U. *uazer*, MU. *važer*, *uazer*, J. *važer*, M. *uazer*, Sz. *vađžer* ua. szóval egyeztetni (vö. MUNKÁCSI: NyK. XXV, 271; SETÁLÁ: FUF. II, 232; NyH.⁷ 45; EtSz.; TOIVONEN: FUF. XIX, 185, 236 kk.; SzófSz.; COLLINDER, FUV. 71, CompGr. 388; l. még: MUSz. 720; MUNKÁCSI, ÁKE. 632–3; SETÁLÁ: FUFA. XII, 100–1).

2. A szóban COLLINDER (ComGr. 410) fgr. **onć3r3* alakot tesz fel. A feltett fgr. **o* hangnak a m. *a* (vö. COLLINDER, CompGr. 155 kk., 158), a permi (zürj. *o*, votj. *a*) szabályos megfelelője (vö. ITRONEN: FUF. XXXI, 273 kk.). A vogulban a szó magánhangzójának eredeti veláris hangszínét csak az archaikus TJ., TCS. (*a*) őrizte meg, míg a többi nyelvjárásban az ősvogul **ě* hang képviselőjét találjuk (vö. STEINITZ, WogVok. 265). A vogul szóban a rokon nyelvi megfelelők alapján **e* (STEINITZ **ě*) hangot várnánk (vö. COLLINDER, CompGr. 159 kk.). A vog. szó palatális magánhangzója a magánhangzót

⁷ Cs. FALUDI ÁGOTA (NyK. LIV, 270–75) az osztják DN. *ǰǰǰp* 'Köder, Lochspeise' szót a m. *ér* 'Ader...' szó megfelelőjeként ismert osztják (KARJ.—TOIV. 1086ab) DN. *ǰǰr* 'Faser (des Fleisches, Hanfes usw.)' ($\sim$ vogul (É.) *tār* 'dünne Wurzel, Faserwurzel') származékának tartja. De az osztják 'Köder, Lochspeise' szó tőszava és a 'Faser' stb. jelentésű szó már az osztjákban sem azonos egymással (l. a szó DN., Vj., Ni., Kaz., O. stb. nyelvjárási alakváltozatait). A 'dünne Wurzel...' jelentésű vogul szó ősvogul magánhangzója **ā* volt (vö. STEINITZ, WogVok. 177). Az *ír* szó vokalizmusának (m. *i* $\sim$ vg. **i*) az *ér* szó vokalizmusától (m. *é* $<$ *e* $\sim$ vog. **ā* $<$ fgr. **ā*; vö. COLLINDER, CompGr. 410) való eltérése feltétlenül arra mutat, hogy két, egymással etimológiailag össze nem függő szócsaláddal van dolgunk.

követő *ńc mássalhangzókapcsolat hatására létrejött másodlagos fejlődés eredménye. (Vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 633. E jelenségre vonatkozóan l. még TOIVONEN: FUF. XXIX, 164; KANNISTO, WogVok. 79, 82, 83, 109 stb.; STEINITZ, WogVok. 188, jegyzet, 230 kk., 233, 292 kk., 304 stb.).

3. Az osztják szóban ugyancsak palatális magánhangzót találunk. Ezt azonban másodlagos palatalizációval nem lehet megmagyarázni. A várható *õ hangnak (vö. COLLINDER, CompGr. 158) ugyanis Ni., Kaz. *ı*, Obd. *i* lenne a megfelelője (vö. STEINITZ, OstjVok. 94; l. még uo. 89 kk.).

Nézetünk szerint az osztjában a szó északi (FL.—Szo.-i) vogul jövevény.

Az osztjában a Ni., Kaz. $\sim$ O. *ǰ* hangképviselet szokatlan (vö. STEINITZ, OstjVok. i. h., 96—7 stb., KARJALAINEN, OL. 261, 284, 289 stb.). A szó az osztjáknak csak az északi nyelvjárásaiban ismeretes, ahol mind az első *s* a második szótagbeli magánhangzó, mind a mássalhangzók tekintetében alakilag csaknem teljesen megegyezik az északi vogul nyelvjárási alakváltozatokkal (vö. vog. FL., Szo. $\sim$ osztj. O. stb.). A kölcsönzés ténye mellett szól még az is, hogy a rokon nyelvek általános 'Hauer, Hauzahn' stb. jelentésével szemben az osztják szó csak speciális jelentésben ('medve foga'), „medve-műszóként” ismeretes.

GULYA JÁNOS

